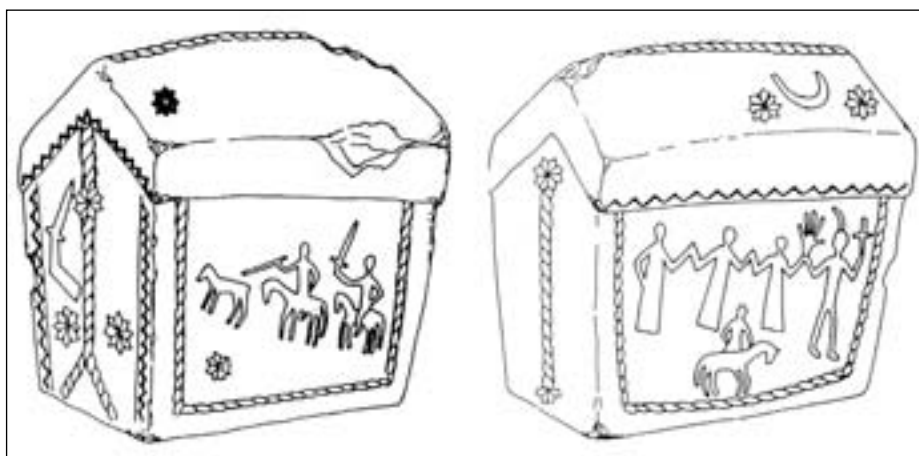

3.

SMISAO SIMBOLIKE JELENA NA STEĆCIMA

Za ljude tradicionalnih kultura svijet je prostorno-vremensko jedinstvo.⁶⁰⁸ Primitivnom mentalitetu su smrt i uskrsnuće nedjeljiva cjelina⁶⁰⁹ i zato se smrt ne shvaća kao zlo, odnosno kao uništenje svega. Vjerovanje u zagrobni život “*nerazdvojni je deo učenja o dvojnoj prirodi ljudskog bića, čije se jedinstvo smrću razdvaja na smrtno telo i dugovečnu ili besmrtnu sen, odnosno dušu koja, kao duhovno načelo, nastavlja bestelesni, zagrobni život na zemlji, u podzemlju, na nebu ili na nekom nebeskom telu.*”⁶¹⁰ Prema općeraširenom shvaćanju, u svakom čovjeku

Stećak Herka Kustražića. Muzej HAS-a u Splitu. Crteži Branka Penđera (Arheološki muzej u Splitu). Preuzeto iz: M. Lozo, *Dva stećka iz Ciste.* Imotska krajina. Broj od 1. IV. 1985, str. 8.

⁶⁰⁸ Jean Servier, *L'uomo e l'invisibile.* Rusconi, Milano, 1973, str. 325,465.

⁶⁰⁹ D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima.* Nav. dj., str. 235.

⁶¹⁰ Dragoljub Dragojlović, *Paganizam i hrišćanstvo u Srba.* Nakladnici: Službeni glasnik - Politika, Beograd, 2008, str. 351, 402. “*Narod nije imao određenu predstavu o duši... Pridavani su joj telesno obličje, veličina i osobine njegovog vlasnika, ona je bila njegov duplikat... Paralelno s verovanjima o prelazu duše na onaj svet, živelo je i verovanje da duša večito boravi u blizini mesta gdje je pokopano telo ili oko stvari koje su pripadale pokojniku... Ii samostalno nastavljala put u svet duša... Starije verovanje da na drugi svet odlazi i pokojnikovo telo vidi se iz priloga materijalnih dobara koji su se pri sahrani stavljali u kovčeg ili u grob: štap, duvan, toaletni pribor (brijač, sapun) i slično.*” (Slobodan Zečević, *Kult mrtvih kod Srba.* Vuk Karadžić, Beograd-Etnografski muzej, Beograd. Beograd, 1982, str. 10-104.)

postoji jedno nematerijalno, nevidljivo 'biće' koje je njegova bit i čini ga živim i aktivnim, i to se 'biće' svuda nazivalo dušom.⁶¹¹ Duša napušta tijelo kada čovjek umre i odlazi na "onaj svijet", "drugi svijet", "donji svijet", "donju zemlju".⁶¹² Valerius Maximus (prva polovina I. stoljeća poslije Kr.) ironizira Gale zato jer pozajmljuju novac tako da im bude vraćen na drugom svijetu vjerujući da je "duša besmrtna".⁶¹³

Jelen se na stećcima ne može shvaćati u kršćanskom smislu⁶¹⁴ ili, kako to misli Georg Wild, kao simbol obnove osobe kroz krštenje.⁶¹⁵ Prikazi jelena na stećcima vezani su s pretkršćanskim shvaćanjem smrti. "Većina predstava lova na jelena na stećcima okrenuta je prema zapadu. Ako je scena na sjevernoj strani spomenika, jelen odvodi lovca desno. Ako je scena na južnoj strani, jelen ga odvodi lijevo. Najmarkantniji primjer ovog manira vidimo na jednom stećku iz Bekavaca u Lovreću kod Imotskog, gdje je ista scena prikazana na obje strane spomenika, jednom okrenuta nadesno, drugi put nalijevo. U oba slučaja jelen odvodi lovca na zapad."⁶¹⁶ Poznato je da je zapadna strana, na koju ide jelen na stećci-

⁶¹¹ Dušan Bandić, *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Nolit. Beograd, 1991, str. 246-250.

⁶¹² Petar Bulat - Veselin Čajkanović, *Mitološki rečnik*. Nav.dj., , str. 35, 52, 112.

⁶¹³ Alexander MacBain, *Keltska mitologija i religija*. Zajednica književnih klubova Srbije, Beograd, 1989, str. 80.

⁶¹⁴ "Usamljeni jelen je simbol pravedne duše, a čak i samog Isusa... Onda i pretstava lov na jelena, koju smo ubrojali u 'profane slike', može isto biti protumačena kao verski simbol. Motiv napadnutog jelena - 'cervo assalito' poznat je na starohrišćanskim spomenicima od VI. do IX. veka. Slika lova može da simboliše čovečju dušu (jelena) napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova (lovačkih pasa)." (Aleksandar Solovjev, *Simbolika srednjevekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. GID BiH, VM, godina VIII, Sarajevo, 1956, str. 55-57.) A. Solovjev je, kao profesor u Ženevi, na isti način uvjeravao inozemnu znanstvenu javnost: "Die Hirschjagd, die auch ziemlich selten vorkommt, dürfte gleichfalls einen tieferen symbolischen Sinn haben. Der Hirsch kommt auch allein vor und ist bekanntlich ein frühchristliches Symbol der von ihren Sünden verfolgten Menschenseele." (Alexander V. Soloviev, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den süd-slawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. Izdanje: *Südosteuropa Schriften der Südosteuropa Gesellschaft*, München, 1959, str. 188.) Pretpostavke A. Solovjeva opširnije je izložila i kritički komentirala Zrinka Štimac. (Z. Štimac, *Die bosnische Kirche. Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs*. Peter Lang. Frankfurt am Main, 2004, str. 96-117, 122-123.)

⁶¹⁵ G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. I. Franz Steiner, Wiesbaden, 1970, str. 30-35.

⁶¹⁶ M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. Nav. dj., str. 397-398.

ma, strana smrti.⁶¹⁷ Posebno je važno da nema gotovo ni jednog primjera da je jelen prikazan ubijen ili da je posrnuo smrtno ranjen, već je uvijek prikazan s visoko uzdignutom glavom.⁶¹⁸ Lovci na stećcima upravljaju svoja koplja prema jelenu, ali tako da ga gotovo i ne ranjavaju. “*Nebrojene scene lova na jelena ukrašavaju stećke. Uvijek je jelen progonjen; nikad nije taknut strijelom ili kopljem koje mu prijete. (Osim na jednom stećku u vrtu Muzeja u Sarajevu: na stećku čiji se stil dosta razlikuje od stila ostalih stećaka koje obično nalazimo.) Ovo daje povoda mišljenju da ove scene imaju skriveno značenje i da simbolika lova na jelene ima neko posebno značenje. Na kapitelima romanskih crkava mnogobrojne su predstave jelena: često je on prikazan ranjen strijelom koju je odapeo kentaur. To izgleda normalno kad se radi o pravom lovu. Jedna druga umjetnost mnogo je predstavljala jelena koga love i koga vidimo kako ga gone, pritiješnjenog i ranjenog: parćanska i sasanidska umjetnost... U galo-rimskoj umjetnosti, kao i u sasanidskoj umjetnosti, jelen je jedna od mnogih životinja koje se love. Naprotiv, na stećcima, jelen je gotovo uvijek jedina životinja koja ima tu ulogu.*”⁶¹⁹ Jelen, u prikazima lova na jelena na stećcima nikad nije smrtno ranjen ni ubijen. On je vezan sa smrću, ali ta se smrt u metafizičkom smislu ne shvaća kao prestanak sve ljudske egzistencije. Konjanik koji na konju s kopljem lovi jelena prikaz je smrti, a sam jelen simbolizira ili odvodi neumrlu dušu pokojnika. Pretkršćanska simbolika mogla se sačuvati do kasnoga srednjeg vijeka. Poznati su neki od majstora koji su ukrasivali stećke. Oni su bili klesari, ali i dijaci koji su mogli biti upućeni u značenje starodrevne simbolike jer nema iznimaka u njihovim prikazima strane smrti ni u lovu na jelena koji nikad ne biva smrtno ranjen. Važna je činjenica i da dio Vlaha koji je doseljivao iz jugoistočnog Balkana u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu nije bio kristijaniziran.⁶²⁰ Papa Grgur IX. u pismu kralju Beli IV. od 14. XI.

⁶¹⁷ “Istok uvek označava život, zapad smrt... Istočna ili desna strana znače još i zdravlje, plodnost, rađanje muške dece, jagnjenje ovaca, blagostanje, slobodu, mir, sreću. Zapadna, leva strana znači bolest, jalovost, rađanje ženske dece, rađanje ovolova, nemaštinu, ropstvo, rat, nesreću.” (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 104.)

⁶¹⁸ Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*. Nav. dj., str. 330.

⁶¹⁹ Jean Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo, 1965, str. 25-30.

⁶²⁰ Važan je Lopašićev podatak da Vlaha, koji su se pojavili na početku XVI. st. oko dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča, hvale 1530. godine ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i građani bihaćki moleći generala Katzianera “*da ih*

1234. godine navodi “*da Vlasi, iako se imenom smatraju kršćanima... imaju običaje i obrede koje su kršćanskom imenu neprijateljski*”.⁶²¹ Papa Grgur XI. 1372. godine piše franjevcima u Bosni da obraćaju Vlahe koji stanuju pod šatorima i po pašnjacima (“*Wlachorum... quorum nonnulli in pascuis et tentoriis habitant...*”).⁶²² U jednoj dokumentaciji o imenima hercegovačkih Vlaha sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća navodi se 156 imena i “*analiza pokazuje da su nesrpskohrvatska, romanska imena pravi izuzetak (Bil, Bol, Baleta, Bul)*”, a posebno je značajno da od toga imamo samo 14 kršćanskih imena.⁶²³ Većina doseljenih Vlaha, posebno u Hercegovini, bila je pravoslavne, “*grčke vjere*” po kojoj su oni nazivani i Grci.⁶²⁴ Iz *Sumarnog popisa Sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* može se zaključiti da je vjerska struktura do tada bila očito krstjanska i kršćanska, katolička. “*Zapravo u ovo vrijeme pravoslavlja u Bosni nije bilo. Tek negdje po istočnim granicama Bosne, gotovo samo kao enklave, ali i ti pravoslavci su pretežno Vlasi.*”⁶²⁵

primi u kršćanstvo”. Ti isti Vlasi naseljeni su poslije u Žumberku. (Usp. R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*. II. izdanje, MH, Zagreb, 1943, str. 17.)

⁶²¹ Z. Mirdita, *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2009, str. 78-80.

⁶²² M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Svjetlost, Sarajevo, 1957, str. 128.

⁶²³ B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. I. Vlastita naklada, Beograd, 2003, str. 192.

⁶²⁴ “*Karta (zemljopisnog rasprostiranja ovog termina, op. I. M.) ujedno pokazuje da su predanja o grčkom stanovništvu najbrojnija u onim dinarskim predjelima u kojima je, i prema istorijskim izvorima, bilo najgušće naseljeno vlaško stanovništvo: u Crnoj Gori, u Hercegovini, u slivu Ibra, u Starom Vlahu, sve do Drine i Romanije, a zatim i u drugim dinarskim krajevima, gdje su također utvrđeni znatni tragovi vlašskog elementa i vlaških migracija, sve do Istre i ostrva Krka.*” (Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. ANUBiH, Godišnjak, knj. V, CBI, knj. 3, Sarajevo, 1967, str. 234-235. Usp. i Vlajko Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. GZM, Etnologija, n. s., tom XX/XXI, za 1965/66, Sarajevo, 1966, str. 5-54.) Naziv “*grčka groblja*” za nekropole stećaka bio je udomaćen i u XIX. stoljeću. “*Das Popovo polje ist an Alterthümern un-gemein reich. Bei jedem Dorfe ohne Ausnahme findet man alterthümliche Gräber, die im Volksmunde ‚griechische Gräber‘ (grčko groblje) genannt...*” (Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. II. izdanje, Verlag Dietrich Reimer, Berlin, 1897, str. 368.) Isti naziv (“*grčko greblje*”) spominje i Eduard Kählig (E. Kählig, *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Herzegovina*. “Hofbuchdruckerei Carl Fromme in Wien”. Poseban otisak, 1895, str. 19.)

⁶²⁵ Aličić, S. Ahmed. (“*Dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio*”), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*.

Stećak Vladne Kustražić. Cista Velika. Snimio Marijan Lozo.

Kristijaniziranje Vlaha bilo je površno.⁶²⁶ Ovo je razlog da u pojedinim dijelovima nekadašnje Bosne i Hercegovine ima manje stećaka vezanih uz katoličke crkve. U kraškom području zemlje Pavlovića stećci su smješteni na dalekim visoravnima kao i u njihovim poljima i šumi. *“Neizbežno i skoro redovno vezani su za praistorijske kamene tumule, ponekad uz gradine ili glavice, ali i uz antičke ruševine ili ostatke nekadašnjih sednjovekovnih crkava, ... Ali najčešće, nebrojeno puta leže uz pravoslavna groblja i crkvice i sasvim izuzetno uz katolička groblja sa odgovarajućim crkvicama, što naročito važi za groblja u Konavlima (Plat, Cavtat, Brotnjice).”*⁶²⁷

B. Hrabak dobro primjećuje da ne treba mnogo insistirati na religioznoj pripadnosti stočara. *“Na celom Balkanskom poluotoku stočari*

Islamski kulturni centar Mostar, Mostar, 2008, str. XXIV. (Aličić potcrtao u citatu.)

⁶²⁶ I u naroda na Zapadu, dugo poslije kristijaniziranja, preživljavale su mnoge “poganske” tradicije. Usp. Pasquale Testini, *Archeologia cristiana*. Edipuglia, Bari, 1980, str. 140-149.

⁶²⁷ Nada Miletić, *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića*. U: *Zemlje Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi knjiga V. Odjeljenje društvenih nauka knjiga 7. Banja Luka-Srpsko Sarajevo, 2003, str. 467- 468.

(Vlasi) obrazovali su se u zajednice u IX stoleću. Tada hrišćanska crkva još nije bila podeljena. No, ni mnogo kasnije, u drugoj polovini XV st. u Hercegovini nema sveštenika u katunima (staništima transhumanskih, ne nomadskih, stočara), i tek kad su se obrazovala plemena ili skupine istoimenih katuna, sveštenik je bio član vrhuške plemenske organizacije i obično je pripadao mlađim članovima vladajuće porodice. Ako bi pravoslavni Vlasi došli kao naseljenici u katolički kraj, preko noći su postajali katolici, jer nisu manje grupe imale svoje sveštenike za obrede. Načelno govoreći, pravoslavlje je primitivnom svetu bilo bliže od feudalnoga katoličanstva, i to naročito zato što je ortodoksija, da bi postala narodna konfesija, upila mnoge ranije običaje naroda, tako da se svet u toj veri lakše osećao, nego u strogoj dogmatici katoličanstva. Što se tiče poganstva, njegovo vreme, bar za istočno Zahumlje, je prošlo i pre 1300. godine. Stočari su zadržali dosta poganskih običaja, ali su oni ugrađeni u pravoslavlje.”⁶²⁸

Slobodan Zečević zaključuje da je kult mrtvih i samrtni ritual kod vlaške etničke grupe u istočnoj Srbiji očuvao arhaične elemente, da je veoma razvijen tako da može biti jedan od putokaza za upoznavanje ranijih vjerovanja drugih etničkih grupa i da analiza pokazuje kako je ta tradicija do naših dana sačuvala mnoštvo nazora koji potječu iz pretkršćanske epohe.⁶²⁹

Znakovit je i prikaz mjeseca na stećcima. Bitno je shvatiti da je mjesec simbol života i smrti. U našem, ali u mnogim drugim narodima,

⁶²⁸ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.

⁶²⁹ S. Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*, nav. dj., str. 101-104. “*Shema smrti i uskrsnuća u stočarskim dramskim misterijama ističe čoveka koji pobeđuje smrt i pretvara je u obred prelaska. Drugim rečima, uvek se umire, smrt je kao neka vrhovna inicijacija, kao početak nove duhovne egzistencije. Trajanje, smrt i obnavljanje (ponovno rađanje) uzimaju se kao tri trenutka jedne iste misterije, a celokupan duhovni napor arhaičnog čoveka sastoji se u tome da pokaže kako između ovih trenutaka ne sme postojati prekid... Tako veruju da im preci mogu sačuvati stoku od bolesti, a takođe i podariti im velike prinose i izobilje u stoci. I pored fizičke smrti, pokojnik fiktivno zadržava svu vlast i ulogu zaštitnika, pogotovo ako je bio domaćin i glava porodice... Antički sloj u pogrebnim običajima stočara je živ... Međutim, biblijska predstava o duši nije očigledno svojina stočara. Reč je o predstavama koje nose sasvim druge osobine, o duši kao materijalizovanoj kategoriji koja se različito manifestuje: u ‘disanju’, ‘krvi’, ‘senci’ i ‘životu’. Koreni ovih predstava, kao što je poznato, javljaju se u veoma ranim stadijumima razvoja religijske misli, daleko pre hrišćanske ideologije.*” (D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Nav. dj., str. 68-69, 138-140.)

mjesec je simbol umiranja kada se ne vidi na nebu za “mijene” (u Hrvata “mine”), ali isto tako i ponovnog nastajanja za “mlađaka”. Mjesec u narodnom vjerovanju dok raste u prvoj četvrti emanira snagu i plodnost na ljude i prirodu, što kulminira za punog mjeseca, a onda opada za posljednje četvrti. To je razlog da se simboli mjeseca javljaju posvuda, uključujući i groblja, gdje je na nadgrobnim pločama prikazan kao simbol smrti, ali i kao simbol ponovnog rođenja.⁶³⁰ U istom smislu se uz mjesec na stećcima pojavljuje i Venera, koja je večernja, ali i jutarnja zvijezda (danica).⁶³¹

Da Vlasi i drugi koji su podizali i ukrasivali stećke nisu bili u potpunosti kristijanizirani, potvrđuje i njihov običaj polaganja priloga uz pokojnike. U doba stećaka nastavljen je stari običaj ostavljanja priloga uz mrtvace, pa je tako “*u rakama nađen znatan broj raznovrsnih predmeta od metala, tekstila, keramike i kože, a bilo je i novčića. Relativno dosta je nađeno naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i od čistog zlata*”.⁶³²

Tonči Burić je analizirao pojavu grobnih priloga u grobovima pojedinih grobalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku na prostorima sjeverozapadnoga i središnjeg Balkana i zaključio: “*Samu pojavu boca i čaša u grobovima na grobljima koja nisu pripadala Vlasima, moguće je povezati s njihovim utjecajima na pojedine oblasti u vrijeme njihove ekspanzije na zapad (Putalj u splitskom distriktu) ili zbog blizine izvornih vlaških područja (donje Podunavlje)... Budući da starohrvatski poganski horizont ranoga srednjeg vijeka, kao ni druge slavenske, nije moguće dovesti u izravnu vezu s Vlasima i njihovim pogrebnim običajima, pre-*

⁶³⁰ Detaljnije usp. Nenad Cambi – Heinrich i Ingrid Kusch- Ivan Mužić, *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004, str. 179. Usp. i: Miloš Marjanović, *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim verovanjima i običajima*. Etno-kulturološki zbornik, knjiga III, Svrljig, 1977, str. 109-115. (O značenju mjeseca na stećcima objavljuju se u novijoj literaturi i čiste fantazije, koje ne zaslužuju spomen.)

⁶³¹ Vitezović u svojoj *Stemmatografiji* tumači osmokraku zlatnu zvijezdu, koja se uz mjesec nalazi na grbu Humske zemlje, kao znak Venere.
“Desnica gola mi drži, u grbu svom, krivošu sablju,
Mjesec je vjernosti svjedok i ove Venere luč.
Venera družica Martu, mjesecu mijenom je slična,
Stog nam i junački narod prati promjenljiva kob.
(Emilij Laszowski, *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva. Nova serija, svezak XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219.)

⁶³² Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 168.

ostaje jedino povezati te vlaške rituale s kasnoantičkim obredom, posebice stoga jer su Vlasi izvorno romanofoni živalj koji se u svojoj ranijoj etnogenezi direktno naslanja na romanizirane populacije kasne antike u rimskim provincijama na Balkanu.”⁶³³ Maja Petrinec posebno navodi nalaze objavljene u literaturi “da su u više slučajeva registrirane pogrebne gozbe (ptičje kosti, garež) kao dio tipičnoga poganskog pogrebnog ritusa upravo na grobljima pod stećcima (Grborezi-Mramorje, Trilj-Borinovi), ali i nekim drugim kasnosrednjovjekovnim grobljima (Šopot kod Benkovca)”. Ove pojave, prema M. Petrinec, upućuju na mogući utjecaj novodoseljenih skupina Vlaha, koji se od XIII. stoljeća nadalje sve češće spominju u povijesnim vrelima, ali je pravo polazište za rješenje ove problematike upravo autoričino upozorenje da je, primjerice, običaj “polaganja posuđa za piće u grobove, i to vrlo često upravo uz glavu pokojnika” posebno poznat i u antici.⁶³⁴ Nema potvrde da je običaj polaganja priloga u grobovima na teritoriju stare hrvatske države nastao pod utjecajem doseljanih Vlaha. Običaj polaganja priloga u starohrvatskim grobovima, ako je u Hrvata nastao na Balkanu, mogao je od njih prvotno biti preuzet samo od starosjeditelja koji su tako običavali u predantičko i antičko doba. Japodi, koji se pokapaju u kontinuitetu na istim mjestima od kasnog brončanog doba do dolaska Rimljana, a negdje i poslije rimske okupacije, pored “pokojnika prilagali (su) darove u hrani i piću”.⁶³⁵ U grobovima (arheološki posebno vrijednog groblja) na Ždrijacu u Ninu vrlo su brojni prilozima.⁶³⁶

Polaganje priloga uz pokojnika zadržalo se u Bosni do kraja XIX. stoljeća i ono se ne može vezati samo uz Vlahe, niti samo uz njihov utjecaj. Adolf Strausz je u drugoj polovini XIX. stoljeća, obilazeći Bosnu, zaključio da su se u narodu zadržali stoljećima mnogi poganski običaji, a posebno uvjerenje da pokojnik nastavlja živjeti tjelesno i poslije smrti

⁶³³ T. Burić, *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozima u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. HA, sv./vol. 14., Pula, 2006., str. 225-237.) Usp. Tonči Burić, *Sv. Juraj od Putalja*. (Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić), MHAS, Split, 2001, str. 254-255.

⁶³⁴ M. Petrinec, *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Katalog izložbe Stećci*. Nav.dj., str. 263.

⁶³⁵ Boris Olujić, *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. HSN, Zagreb, 2002, str. 64, 82.

⁶³⁶ Janko Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. AMZ, Zadar, 2007, str. 32.

i da mu zato nose hranu i piće na grob.⁶³⁷ Branko Đaković navodi kao primjer knjigu Luke Ilića Oriovčanina *Narodni Slavonski običaji* (izdana u Zagrebu 1846.) u kojoj se spominje “običaj ‘sahranjivanja’ duvankese, novca, jedaćeg pribora, ‘vekovite lampe’ i sl. uz umrloga”.⁶³⁸ U Bosni je preostao običaj (zabilježen 1908. godine) da živi, kada netko umre, nose

⁶³⁷ “Manchmal kann man geradezu heidnische Gebräuche beobachten, die sich in einer so dummen Art offenbaren und so wenig poetisch sind, dass man staunen muss, wie sich diese durch Jahrhunderte erhalten konnten. Sie glauben heili, dass der Verstorbene nach dem Tode weiterlebt, aber nicht blos bezüglich seiner Seele, sondern sowie im ersten Leben mit dem ursprünglichen Körper. Daher kommt es, dass die Familie ihren Todten lange Zeit Speise und Trank auf’s Grab stellt, wie wenn der Leichnam vom Neuen schmausen könnte. Die Zauberei der Frauen ist bei den Griechisch - Orientalen am weitesten ausgebildet. Sie beginnt bei der Geburt und zeigt sich bei der Heirat, dem Gebären, bei Krankheit und jedem Familienereignisse, beim Tode und selbst nach dem Tode... Am Tage nach dem Begräbnisse tragen die Weiber dem Todten Speise und Trank hinaus und schütten es aufs Grab, damit der Todte genieße, denn sie sind heilig davon überzeugt, dass der Todte dasselbe Bedürfniss nach Speise habe, wie der Lebendige. An den Gedenktagen für die Todten, deren es mehrere im Jahre gibt, besuchen die Verwandten ebenfalls mit verschiedenen Speisen ihre Todten, zünden dort viele kleine Kerzen an, beten und singen. In zahlreichen Gegenden tragen sie mit Wasser und Wein gefüllte Gefässe zum Grabe und stellen sie mit dem Wunsche ‘Bog da prosti’ dem Todten zur Verfügung. Je mehr Getränke und Speisen sie in den Friedhof tragen, umso mehr glauben sie, der dem Todten gebührenden Liebe und Pietät Genüge gethan zu haben. All’ dies sind noch Ueberreste des Heidenthums, welche der christliche Glaube bei ihnen nicht ganz ausrotten konnte. Sie passen sogar die christlichen Heiligen möglichst den heidnischen Gepflogenheiten an und sie versehen sie mit tausend Eigenschaften, welche die entsprechenden heidnischen Götter besaßen.” (A. Strausz, *Bosnien Land und Leute. Historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. I. svezak, Wien, Carl Gerold’s Sohn, 1882, str. 261-263.)

⁶³⁸ “Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju... S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život (‘na onome svijetu’, ‘na nebu’, katkad ‘da ima u zagrobnom životu’) koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran... Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran... Prilozi kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl., a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna-sjeverozapad-

na groblje jelo i piće, dok je u Hercegovini taj običaj ranije nestao.⁶³⁹ Katolički seljački puk u Bosni je još u XX. stoljeću vjerovao u “*ukazivanje pokojnika, prema kojima je uz strah povezano veliko poštovanje*”.⁶⁴⁰ U Dalmaciji je još u XIX. stoljeću postojao običaj da žene kod ukopa “*pridaju mercu mnoga poručjenja kako n. p. da pozdravi rodjake svoje te i te, i priatelje na drugi svijet*”.⁶⁴¹

Kult predaka izražen je posebno u patrijarhalnom društvu i označavao je vjeru živih u nastavljanje povezanosti s duhovima svojih pokojnika. Grobni prilozima trebali su olakšati putovanje umrlih u drugi svijet. Kršćanstvo je ovaj kult posvuda potiskivalo.⁶⁴²

I. Mužić⁶⁴³

na Bosna.” (B. Đaković, *Prilozi u grob*. Studia ethnologica, vol. 1, Zagreb, 1989, str. 136-158.)

⁶³⁹ Nikola Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. “Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona.” Sarajevo, 1908, str. 117.

⁶⁴⁰ Ljudevit A. Ivandić, *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. (Disertacija.) Hrvatski Nakladni Zavod *Domovina*. Madrid - Buenos Aires, 1963, str. 87.

⁶⁴¹ Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji*. Zadar, 1846, str. 111.

⁶⁴² K. Kaser, *Hirten Kämpfer Stammeshelden*. Nav. dj., str. 272-273.

⁶⁴³ I. Mužić, *Vlasi i starobalkanska prekršćanska simbolika jelena na stećcima*. Starohrvatska prosvjeta. III. serija – svezak 36/2009, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009, str. 315-349. Ova rasprava objavljena u *Starohrvatskoj prosvjeti* u ovom izdanju neznatno je dopunjena. (Autor se više puta navraćao na problematiku Vlaha. Usp. I. Mužić, *O Vlasima*. U: *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*. Split, 1969, str. 265-270.; I. Mužić, *Neromanizirano i romanizirano stanovništvo zvano Vlasi*. U: *Hrvati i autohtonost*. VII. izdanje. Naklada Knjigotisak, Split, 2001, str. 349-360.)

BIBLIOGRAFIJA

CITIRANIH RADOVA

- Aličić, Ahmed S. („dešifrirao i sa osmansko-turskog jezika preveo, naučno obradio i za štampu priredio“). *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar, 2008. XXII+316 str.
- Antonijević, Dragoslav. *Balkanski pastoralni supstrat u narodnoj kulturi Bosne i Hercegovine*. U: *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*. Zbornik referata međunarodnog simpozijuma, Sarajevo 6-7. oktobar 1988. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, str. 71-83.
- Antonijević, Dragoslav. *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Beograd: SANU, 1982. 194 str., 22 str. s tablama. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umjetnosti, Balkanološki institut ; knj. 16).
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988. T. 1: 242, 23 str. ; T 2: *Arheološka nalazišta regija 1-13*. 206, 14 str. ; T. 3: *Arheološka nalazišta regija 14-25*. 388 str.
- Babić, Anto. *Društvo srednjovjekovne bosanske države*. II. *Vlasi*. U: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*. I. *Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*. (ANU BiH Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 17). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, str. 37-47.
- Badurina, Anđelko (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber : Kršćanska sadašnjost : Institut za povijest umjetnosti, 1979. 621 str.
- Bandić, Dušan. *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit, 1991. 366 str.
- Beissel, Steph[an]. *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst, 14 (1901), 9, str. 275-286; 15 (1902), 2, str. 51-62.

- Belošević, Janko. *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*. Zadar: Arheološki muzej, 2007. 606 str.
- Benac, Alojz. *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja : materijali od simpoziumot*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 195-206.
- Benac, Alojz. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija (Sarajevo), n. s., tom 44 (1989), str. 201-208.
- Benac, Alojz. *Olovo*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1951. 77 str., XL tabli + plan VI. (Srednjovekovni nadgrobnii spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 2).
- Benac, Alojz. *Radimlja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1950. 47 str., XL tabli.
- Bešlagić, Šefik. *Kalinovik*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1962. 108 str.
- Bešlagić, Šefik. *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004. 304 str.
- Bešlagić, Šefik. *Popovo*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1966. 170 str. (Srednjovjekovni nadgrobnii spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 8).
- Bešlagić, Šefik. *Stećci - kultura i umjetnost*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1982. 638 str.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1967. 115 str.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971. 158 str.
- Biedermann, Hans. *Knaurs Lexikon der Symbole*. München: Droemer Knauer, 1989. 591 str.
- Boguslawski, Eduard. *Einführung in die Geschichte der Slaven*. Jena: Verlagsbuchhandlung von Hermann Costenoble, 1904. 135 str.
- Boguslawski, Eduard. *Methode und Hilfsmittel der Erforschung der vorhistorischen Zeit in der Vergangenheit der Slaven*. Berlin: Verlag von Hermann Costenoble 1902. VI + 144 str.

- Bošković, Đurđe. *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore (Cetinje), 3/4 (1965), str. 13-21.
- Buconjić, Nikola. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1908. 125 str.
- Bulat, Petar; Čajkanović, Veselin. *Mitološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2007. 165 str.
- Burić, Tonči. *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozima u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. *Histria antiqua* (Pula), 14 (2006), str. 225-237.
- Burić, Tonči; Čače, Slobodan; Fadić, Ivo. *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001. 323 str., [7] str. s tablama.
- Buzov, Marija. *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti*. *Starohrvatska prosvjeta* (Split), ser. III, 21 (1991), str. 55-86.
- Buzov, Snježana. *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori*. *Povijesni prilozi – Hrvatski institut za povijest* (Zagreb), 11(1992), str. 39-60.
- Cambi, Nenad – Heinrich i Ingrid Kusch – Ivan Mužić. *Mjesec u Hrvata i Zmajeva pećina*. II. izdanje. Naklada Bošković, Split, 2004. 179 str.
- Cazacu, Matei. *Les Valaques dans les Balkans occidentale (Serbie, Croatie, Albanie, etc)*. U: *Les Aroumains*. Institut National des langues et civilisations orientales, Centre d'étude des civilisations de l'Europe centrale et du Sud-Est, Paris, 1989, str. 79-93.
- Cermanović-Kuzmanović, Aleksandrina; Srejšević, Dragoslav. *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Savremena administracija, 1996. XLII, 610 str.
- Challet, Jean. *Bogumili i simbolika stećaka*. *Naše starine : godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine* (Sarajevo), 10 (1965), str. 19-38.
- Chavrak, Zdenko. *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Zagreb: Lovačka knjiga, 1954. 37 str.
- Comsa, Maria. *Romanen-Walachen-Rumänen*. U: *Welt der Slawen / hrsg. von Joachim Herrmann*. München: Verlag C. H. Beck, 1986, str. 128-142.

- Czarnecki, Tomasz. *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. Studia Germanica Gedanensia (Gdańsk), 11 (2003), str. 5-25.
- Ćorović, Vladimir. *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*. Naše starine : godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 3(1956), str. 127-147.
- Ćurčić, Vejsil. *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak : hrvatski narodni kalendar (Sarajevo), 1937(1936), str. 81-100.
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Sv. 1: *Listine godina 743-1100* / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967. 285 str.
- Dobrescu, Valerian. *Ius valachicum im osmanischen Reich*. U: *Beiträge zur sprachlichen, literarischen und kulturellen Vielfalt in den Philologien. Festschrift für Rupprecht Rohr zum 70. Geburtstag*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992. str. 618-632.
- Dopuđa, Jelena. *Narodne igre u vezi sa smrti : (Primjeri iz Bosne i Hercegovine)*. U: *Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964*. Zagreb, 1966, str. 360-374.
- Dragojlović, Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1987. 281 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; 30).
- Dragojlović, Dragoljub. *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. 418 str.
- Draškić, Miroslav. *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. U: *Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije*. Zenica: Muzej grada Zenice, 1970, str. 87-104.
- Džaja, Miroslav. *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci - Kupres, 1970. 547 str.
- Đaković, Branko. *Prilozi u grob*. Studia ethnologica (Zagreb), 1(1989), str. 136-158.

- Efremovska, Ljudmila; Schmidt, Horst; Hans, Georg; Đorđević, Dobri-voje; Dadić Nikoloska, Elizabeta. *Genetska struktura dweju vlaških populacija iz R. Makedonije*. Glasnik Antropološkog društva Srbije (Novi Sad), vol. 43 za god. 2008, str. 94-99.
- Evers, Dietrich. *Felsbilder - Botschaften der Vorzeit*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verl., 1991. 200 str.
- Ferjančić, Božidar (obradio). *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom 2. Beograd: Naučno delo, 1959. XII, 98 str. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka; knj. 323. Vizantološki institut; knj. 7).
- Filipović, Milenko S. *Trački konjanik*. Beograd: Prosveta, 1986. 353 str.
- Gacović, Slavoljub. *Kud se dedoše Rumuni Tihomira Đorđevića*. Bor: Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine - Bor, 2008. 247 str.
- Gashi, Skender. *Albansko-vlaška simbioza u svjetlu onomastike*. U: Onomastica jugoslavica : JAZU, Razred za filologiju, knj. 10, Zagreb, 1982, str. 47-59.
- Gavela, Branko. *Iz dubine vekova*. Zagreb: Tehnička knjiga, 1977. 328 str.
- Gavela, Branko. *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Beograd: Nolit, 1978. 225 str.
- Giadrini, Flavia. *Morlacchi e „morlacchismo“*. (Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987. 125 str.
- Gura, Aleksandar. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo : Logos : Aleksandrija, 2005. 645 str.
- Gušić, Branimir. *Wer sind die Morlaken in adriatischen Raum?* Balcanica, IV, SANU, Beograd, 1973, str. 453-464.
- H.[Hadžijahić], M.[Muhamed]; H. H. S. *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kultno mjesto*. Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva (Sarajevo), 42 (1979), 5, str. 473-490.
- Hrabak, Bogumil. *Diskusija. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13-16. XI 1973.)*. Radovi - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka (Sarajevo), knj. 73(22) (1983), str. 149-152.

- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: VI. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str.
- Hrabak, Bogumil. *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), n. s., 8 (1953), str. 29-39.
- Hrabak, Bogumil. *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. U: *Benkovački kraj kroz vjekove*. 2. Zadar: Narodni list, 1988, str. 107-258.
- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: VI. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str. ; Knj. 3. Beograd: Arhivar, 2004. 404 str. ; Knj. 4. Beograd: Arhivar, 2008. 415 str. ; Knj. 5. Beograd: Arhivar, 2008. 457 str. ; Knj. 6. Beograd: Arhivar, 2009. 427 str.
- Istorija Crne Gore*. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka* / autori Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967. XIII, 508 str.
- Ivandić, Ljudevit A. *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. Madrid; Buenos Aires: Hrvatski nakladni zavod Domovina, 1963. 119 str.
- Janković, Đorđe. *Srpske gromile*. Beograd: Sveslovenski savez : Književna reč, 1998. 174 str.
- Jireček, Konstantin. *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. U: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. I. Beograd: Naučno delo, 1959, str. 193-204.
- Kaer, Petar. *O stećcima*. Starohrvatska prosvjeta (Knin), 4 (1898), 3-4, str. 135-139.
- Kählig, Eduard von. *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Hercegovina*. Graz: Leykam, 1895. 24 str. P. o.: *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik* ; 17 (1895), 6/7.
- Kaser, Karl. *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden : Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau, 1992. 462 str.
- Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972. XII, 386 str.
- Koroljuk, V. D. *Termin „Vološkaja zemlja“ v ranesrednevekovnih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, Nauka, 1979, str. 5-17.

- Kos, Milko. *Vlahi in vlaška imena med Slovenci*. Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju. Ljubljana. God. 20, 1939. 226-235 str.
- Kulišić, Špiro. *O etnogenezi Crnogoraca*. Titograd: Pobjeda, 1980. 101 str.
- Kulišić, Špiro. *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 5(3) (1967), 233-241 str.
- Kulišić, Špiro; Petrović, Petar Ž.; Pantelić, Nikola. *Srpski mitološki rečnik*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Etnografski Institut SANU : Interprint, 1998. XX, 485 str.
- Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast* / Alojz Benac et al. 2. izd. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1984. 588 str.
- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Beograd: Čigoja štampa, 2001. 62 str.
- Lexikon der christlichen Antike* / hrsg. von Johannes B. Bauer und Manfred Hutter unter Mitarb. von Anneliese Felber. Stuttgart: Kröner, 1999. XXXI, 387 str.
- Lindner, Kurt. *Die Jagd im frühen Mittelalter*. Berlin: Walter Gruyter, 1940. IX, 477 str.
- Litavrin, G. G. *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv*. U: Litavrin, G. G. *Vizantija i slavjane*. Sankt-Peterburg: Aleteja, 2001. 607 str.
- Laszowski, Emilij. *Stari grbovi Nezavisne Države Hrvatske*. Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, sv. XXII-XXIII, 1941-1942, str. 219-221.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943. 292 str.
- Lopašić, Radoslav. *Hrvatski urbari*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894. VIII, 484 str. (Monumenta historico-iridica Slavorum Meridionalium; vol. 5).
- Lovrenović, Dubravko. *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – „gradovi mrtvih“*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 140-195.

- Lovrenović, Dubravko. *Stećci*. Sarajevo: Rabic, 2009. 332 str.
- Lozo, Marijan. *Dva stećka iz Ciste*. Imotska krajina (Imotski), 16 (1985), br. 342/343 (od 1. IV.), str. 8.
- Lucić, Ivan. *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. Sv. 2. Split: Čakavski sabor, 1979, str. 723-1220.
- Lucio, Giovanni. *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*. Edizioni Lint, Trieste, 1983. VIII+703 str.
- Ljubić, Šime. *Običaji kod Morlakah u Dalmaciji*. Zadar, 1846. 115 str.
- MacBain, Alexander. *Keltska mitologija i religija*. Beograd: Zajednica književnih klubova Srbije, 1989. 144 str.
- Madijev, Miha. *Historija*. U: *Legende i kronik*. Split: Književni krug, 1977, str. 151-184.
- Maletić, Ana. *Povijest plesa starih civilizacija*. Zagreb: MH, 2002. 276 str.
- Mandić, Dominik. *Postanak Vlaha : nova povjesna istraživanja*. U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti / Dominik Mandić*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963, str. 515-575.
- Mandić, Dominik. *Vlaška teza o B.-H. stećcima*. Hrvatska revija (Paris), 16 (1966), sv. 2/4(62/64), str. 237-246.
- Marinov, V. *Raseljenje pastuhov-kočevnikov vlahov na Balkanskom poluostrvo i za jago predjelami*. U: *Slavjano-vološke svjazi*. Akademija nauk Moldavskoj SSR, 1978, str. 162-177.
- Marjanović, Damir; Primorac, Dragan; Hadžiselimović, Rifat. *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej HAS-a, 2008, str. 105-119.
- Marjanović, Miloš. *Simbolika solarnog i lunarnog kulta u vlaškim vjervanjima i običajima*. Etno-kulturološki zbornik, knj. III, Svrljig, 1977, str. 109-115.
- Matković, Petar. *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad JAZU (Zagreb), 56 (1881), str. 141-232.
- Michel, Paul. *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispiel des Zür-*

cher Großmünsterkreuzgangs. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979. 173 str.+VII tabli.

Mikić, Živko. *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora - Stećci kod Mostara*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 17(15) (1978), 223-280 + X str.

Mikić, Živko. *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*. Godišnjak - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 23(21) (1985), str. 55-68.

Miletić, Nada. *Neke karakteristike stećaka zemlje Pavlovića*. U: *Zemlje Pavlovića: srednji vijek i period turske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo. Naučni skupovi, knj. V. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 7. Banja Luka - Srpsko Sarajevo, 2003, str. 455-481.

Miletić, Nada. *Stećak*. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. T. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988, str. 167.

Miletić, Nada. *Stećci – arheološki i likovni aspekt*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja : materijali od simpoziumot*. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, str. 233-240.

Milićević Bradač, Marina. *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 7-41.

Mirdita, Zef. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009. 350 str.

Mirdita, Zef. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004. 562 str.

Mittelalterlichen Grabmäler aus Bosnien : Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. Sept. bis 5. Nov. 1967 im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz / mit Beitr. von Nada Miletić (Text) u. Olaf Höckmann (Bibliographie). (Katalog izložbe). Mainz: Verl. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums; Bonn: Habelt in Komm, 1967. VIII, 39 str., 8 tabli.

- Moačanin, Nenad. *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine. Preispitivanja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999. 211 str.
- Molsdorf, Wilhelm. *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. 2. dopunjeno izd. Graz: Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1984. XV, 294 str. + XI tabli.
- Mužić, Ivan (priredio). *Hrvatska kronika : 547.-1089*. 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002. 260 str.
- Mužić, Ivan. *Hrvati i autohtonost na teritoriju rimske provincije Dalmacije*. VII. izdanje. Split: Knjigotisak, 2001. 582 str.
- Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008. 183 str.
- Mužić, Ivan. *Nastajanje hrvatskog naroda na Balkanu*. Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. 35, Split, 2008, str. 19-41.
- Naumov, E. P. *K voprosu o značeniji termina „Vlahija“ v hronike tak nazivaemogo Ansberta*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, 1979, str. 191-203.
- Nikolić, Danica. *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa antika (Skopje), 9 (1959), str. 271-283.
- Novak, Marija. *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2007. 361 str.
- Olujić, Boris. *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, str. 63-83.
- Ostojić, Ivan. *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: VI. naklada, 1980. 197 str. ; II. *Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu*. Krapina: VI. naklada, 1982. 94 str.
- Ostojić, Ivan. *Vlasi u Hrvatskoj*. Krapina: VI. naklada, 1974. 204 str.
- Palavestra, Vlajko. *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. Glasnik zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, n. s. 20/21 (1965/1966), str. 5-86.
- Petricioli, Ivo. *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora (Zadar), 8 (1975), str. 111-117.

- Petricioli, Ivo. *Umjetnička baština Zadra*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005. 322 str.
- Petričević, I.[Ivan]. *Iz lovrečke prošlosti*. U: *Lovrečki libar*. Zagreb: Društvo Lovrećana u Zagrebu, 1999, str. 12-35.
- Petričević, Ivan. *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine*. Imotski zbornik (Imotski), 3 (1995), str. 135-168.
- Petrinec, Maja. *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str. 246-263.
- Pilar, Ivo. *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju*. *Pilar* (Zagreb), 2 (2007), 1(3), str. 91-151.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Sv. 5: *Željezno doba* / glavni urednik Alojz Benac. Sarajevo: Svjetlost : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 1006 str.+LXXXVIII tabli.
- Prijatelj, Kruno. *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*. Starohrvatska prosvjeta (Zagreb), III. serija, sv. 3 (1954), str. 65-91.
- Putanec, Valentin. *Ubikacija klasičnih toponima Sisopa i Soroga u Zagreb i pitanje prisutnosti Slavena na Balkanu u I. st. naše ere*. Zagreb: Vlastita naklada, 1992. 16 str.
- Raunig, Branka. *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. 301 str.
- Renner, Heinrich. *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. 2. Aufl. Berlin: Dietrich Reimer, 1897. XVI+ 567 str.
- Rungg, Josef. *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1963. 207 str.
- Sachs, Hannelore; Badstübner, Ernst; Neumann, Helga. *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst*. Hanau: Dausien, [1983]. 384 str.
- Schmidt, Heinrich; Schmidt, Margarethe. *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst*. München: Beck, 1982. 337 str.
- Seel, Otto. *Der Physiologus*. Zürich ; München: Artemis, 1983. 103 str.
- Sergejevski, Dimitrije. *Iz problematike ilirske umjetnosti*. Godišnjak - Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 3(1) (1965), str. 119-143.

- Servier, Jean. *L'uomo e l'invisibile*. Milano: Rusconi, 1973. 497 str.
- Skarić, Vladislav. *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), XXX/1918, str. 219-265.
- Skok, Petar. *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split, 1934. 141 str.
- Skok, Petar. *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta, n. s., sv. 1 (1927), br. 1-2, str. 60-76.
- Soloviev, Alexander V. *Bogomilentum und Bogomilengräber in den süd-slawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. München: Südosteuropa-Verl.-Ges., 1959, str. 173-198.
- Solovjev, Aleksandar. *Simbolika srednjovekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 8 (1956), str. 5-67.
- Spaho, Fehim Dž. - Ahmed S. Aličić (obradili). *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2007. XXII+470 str.
- Sparavalo, Ljubo. *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*. Tribunia (Trebinje), 5 (1979), str. 53-137.
- Srejović, D.[Dragoslav]. *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, 18 (1955), str. 231-237.
- Stipčević, Aleksandar. *Iliri*. Zagreb: Školska knjiga, 1974. 246 str.
- Stipčević, Aleksandar. *Kulturni simboli kod Ilira*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 204 str., XXXVI tabli.
- Strausz, Adolf. *Bosnien : Land und Leute : historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. Bd. 1. Wien: Gerold, 1882. XII, 340 str. ; Bd. 2. Wien: Gerold, 1884. IX, 328 str.
- Szabo, Gjuro. *Starosjeditelji i Hrvati*. Split: Laus-Kupola, 2002. 168 str.
- Šegvić, Kerubin. *Oko rođenja Hrvatske Po Tomi Splićaninu i narodnoj pjesmi*. Hrvatsko kolo za god. 1927. i 1928., Zagreb, 1928, str. 207-226.
- Škobalj, Ante. *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970. VIII+683 str.
- Štimac, Zrinka. *Die bosnische Kirche : Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004. 139 str.

- Testini, Pasquale. *Archeologia cristiana*. Bari: Edipuglia, 1980. 840 str.
- Testini, Pasquale. *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleocristiana*. U: *L' uomo di fronte al mondo animale nell' alto Medioevo / Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo*. Spoleto: presso la sede del Centro, 1985. str. 1107-1168 + XLIV table.
- Tomasović, Marinko. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, str.120-129.
- Toynbee, J.[Jocelyn] M. C. *Tierwelt der Antike*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1973. XV+489 str.
- Trpkoski–Trpku, Vangel J. *Vlasite na Balkanot*. Skopje: Zdrúženie prijatelji na Vlasite od rodniot kraj, 1986. 159 str.
- Truhelka, Ćiro. *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba: vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.-Herc. zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1914. 167 str. + [9] listova s tablama.
- Truhelka, Ćiro. *Studije o podrijetlu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941. 136 str.
- Tsioli, Soy-Maria. *Die Walachen Thessaliens im Vergleich zu ihren benachbarten nicht-walachischen Bevölkerungsgruppen*. Dissertation. Kiel, 1977. 132 str.
- Urech, Edouard. *Lexikon christlicher Symbole*. Konstanz: Christliche Verlagsanstalt, 1985. 256 str.
- Vego, Marko. *Ljubuški*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1954. 49 str.+XLIV table.
- Vego, Marko. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. 184 str.
- Vego, Marko. *Predslovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled (Sarajevo), 64 (1974), 4, str. 409-412.
- Vukčević, Nikola. *Etimologija pojma "Vlah" i njegova razna značenja*. U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU, 1981. 315-342 str.

- Weigand, Gustav. *Die Aromunen*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1895. Band I, XII+334 str. (Elibron Classics, Pretisak izdanja iz 1895. Amazon Distribution, Leipzig, 2006.)
- Wenzel, Marian. *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. 312 str.
- Wenzel, Marian. *Bosnian and Herzegovinian tombstones - who made them and why*. Süddost-Forschungen (München), 21 (1962), str. 103-143.
- Wenzel, Marian; Kojić, Ljubinka. *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-Ugarska i nauka o „bogumilskim“ stećcima*. Starinar (Beograd), n. s., knj. 31 (1980). 203-212 str.
- Wenzel, Marian. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1965. 459 str.
- Wild, Georg. *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik*. Teil I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970. XIII+236 str. + 31 tabla.
- Zečević, Slobodan. *Igre našeg posmrtnog rituala*. U: *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom, 1964*. Zagreb, 1966, str. 376-383.
- Zečević, Slobodan. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: “Vuk Karadžić” : Etnografski muzej, 1982. 125 str.
- Zečević, Slobodan. *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo – Folklor (Beograd), 9/10 (1964), str. 702-710.
- Zore, Luko. *Bosanski grobovi*. U: *Program C. K. velikog državnog gimnazija u Dubrovniku za školsku godinu 1880-81*. U Dubrovniku, tiskom Dragutina Pretnera, 1881, str. 3-20.

KRATICE

AHID	Anali Historijskog instituta u Dubrovniku
AMZ	Arheološki muzej u Zadru
AN	Akademija nauka
ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
BI	Balkanološki institut
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja
EI SANU	Etnografski institut SANU
FFS	Filozofski fakultet u Skoplju
GID BiH	Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine
GVIS	Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
GZZZSK	Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine
HA	Histria Antiqua
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HIP	Hrvatski institut za povijest
HPI	Hrvatski povijesni institut
HPIR	Hrvatski povijesni institut u Rimu
HR	Hrvatska revija
HSN	Hrvatska sveučilišna naklada
IDZ IP	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
IEF	Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu
IPU	Institut za povijest umjetnosti.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
KS	Kršćanska sadašnjost.
MANU	Makedonska akademija na naukite i umetnostite

MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
ND BiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine
NS	nova serija
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
RZZSK	Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu
SANU	Srpska akademija nauka i umetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija
SKZ	Srpska književna zadruga
SN	Sveučilišna naklada
SHP	Starohrvatska prosvjeta
SSSR	Savez sovjetskih socijalističkih republika
ZHPFF	Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
ZM	Zemaljski muzej
ZZSK	Zavod za zaštitu spomenika kulture
ZZSK BiH	Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine